

ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ

Солнцева Х.В., радник директора

Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації

У статті проаналізовано нормативно-правові акти, в яких визначено повноваження органів місцевого самоврядування у сфері освіти, розглянуто стан їх реалізації. З позиції науки адміністративного права обґрунтовано напрями подальшого розвитку законодавства України, що визначає зміст та особливості реалізації органами місцевого самоврядування компетенції у сфері освіти.

Ключові слова: освіта, повноваження, органи місцевого самоврядування, органи управління освітою.

Солнцева К.В. ПОЛНОМОЧИЯ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ / Департамент науки и образования Харьковской областной государственной администрации, Украина

В статье проанализированы нормативно-правовые акты, в которых определены полномочия органов местного самоуправления в сфере образования, рассмотрено состояние их реализации. С позиций науки административного права обоснованы направления дальнейшего развития законодательства Украины, определяющего содержание и особенности реализации органами местного самоуправления компетенции в сфере образования.

Ключевые слова: образование, полномочия, органы местного самоуправления, органы управления образованием.

Solnceva K.V. PLENARY POWERS OF ORGANS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE FIELD OF EDUCATION / Department of science and formation of Kharkov regional state administration, Ukraine

In the article an analysis is carried out normatively legal acts in which certain plenary powers of organs of local self-government in the field of education and the state of their realization is considered. From positions of science of administrative law directions of further development of legislation of Ukraine, qualificatory maintenance and features of realization of local self-government of competence of organs in the field of education are reasonable.

Most problem questions which touch industry of education decide local advices. Exactly at local level cultural and scientific and technical processes are completer in all combined. Consequently, of region, necessities and interests of local population, in the field of education put local self-government on the separate stage in realization of task from providing of development of education on the proper territory. Thus, creation of the proper terms for realization of constitutional human and citizen right on education will be realized through the system of public and organs of local self-government authorities.

Going out from certain a legislator plenary powers of village, settlement, city soviets, and also local organs of executive power, in the field of education, must grounds mark, that jurisdiction of local organs of executive power in this sphere of public life is more concrete, to a certain extent goes into detail plenary powers of village, settlement, city soviets. And vice versa, plenary powers of village, settlement, city soviets in industry of education are a «weekend» for plenary powers, rights and duties of local organs of executive power. Plenary powers of village, settlement, city soviet in the field of education are to a certain extent abstract, carry out the role of vector, send work of local executive branches of advices to implementation of the organs of self-government of law of tasks a subject put before the system.

The analysis of self-governing plenary powers of Department from the humanitarian questions of Kharkov city advice grounds to group (to classify) them in the followings groups, namely: legislative (that is carried out on the procedure set a legislation with the purpose of preparation and acceptance of legal normatively legal acts, directed on organization and adjusting of activity of enterprises and organizations in the field of education, culture and art, education, young people and children); constituent (rights for an organ in the field of education, that directed on creation, reorganization, improvement of the system of establishments of education and science, on territory of the proper society); supervisory, consultative, financial plenary powers.

Key words: education, plenary powers, organs of local self-government, education management bodies.

Сучасний стан розвитку суспільства зумовлює зростання значення рівня освіти для кожної людини.

Згідно з визначенням поняття «освіта» XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, вона є: процесом і результатом удосконалення здібностей і поведінки особистості, внаслідок чого людина досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання. Освіта – це духовне обличчя людини, яке формується під впливом сукупності загальнолюдських і професійних знань, технологій їх використання в суспільній практиці у процесі виховання й самовиховання. Розвиток освітньої сфери є одним із важливих і пріоритетних напрямків кожної держави.

Даний стан речей пояснюється, перш за все, тим, що саме освіта посідає визначальне місце в інтелектуалізації та технологізації праці [1, 74].

Участь України в Європейському Болонському процесі та потреби науково-технічного розвитку нашої держави висувають перед країною такі завдання у сфері освіти: по-перше, якість усіх рівнів освіти (дошкільної, середньої, вищої) має відповідати світовим стандартам; по-друге, обсяг та рівень підготовки професійно-технічних кадрів повинен повністю забезпечувати виробничий потенціал країни; у фінансуванні освітнього процесу держава має визначити оптимальний баланс між державними та позадержавними видатками, створивши умови для розвитку позадержавної освіти [2, 280-281]. Більшість проблемних питань, які стосуються галузі освіти, вирішуються місцевими радами. Саме на місцевому рівні найповніше поєднуються культурні і науково-технічні процеси. Знання регіону, потреб та інтересів місцевого населення у сфері освіти ставлять місцеве самоврядування на окремий щабель у реалізації завдання із забезпечення розвитку освіти на відповідній території. Таким чином, створення належних умов для реалізації конституційного права людини і громадянина на освіту реалізується через систему органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

У теоретичному вимірі окремі аспекти організації та функціонування місцевого самоврядування стали предметом дослідження багатьох вчених: В. Авер'янова, О. Андрійка, В. Бакуменка, О. Батанова, В. Борденюка, Ю. Ключковського, І. Коліушка, В. Колпакова, В. Рубцева. Неабияку увагу науковцями приділено питанням адміністративно-правового регулювання освіти в Україні (В. Андрущенко, О. Аніщенко, В. Бебик, Й. Бескида, В. Бобров, Т. Боголіб, І. Голосніченко, О. Грішнова, В. Журавський, М. Курко, К. Левченко, В. Луговий). Проте зазначені автори у своїх працях фрагментарно досліджували питання освітньої галузі крізь призму діяльності і повноважень органів місцевого самоврядування. Відповідно, актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена нагальними потребами суспільства у реформуванні адміністративно-правової системи управління освітньою сферою України. Отже, основними цілями статті є аналіз завдань та функцій місцевого самоврядування, а також аналіз правових норм, у яких закріплено компетенцію їх органів у галузі освіти в умовах розвитку адміністративної реформи та інтеграційних процесів в Україні.

У вітчизняному законодавстві подано таке визначення місцевого самоврядування: «це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст.140 Конституції України). На відміну від Конституції, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] від 21 травня 1997 року розуміє під місцевим самоврядуванням не лише гарантоване державою право, але й реальну здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах, встановлених законом.

У цьому контексті ми цілком погоджуємось із думкою Р.В. Шаповала про те, що органи місцевого самоврядування, територіальні громади сіл, селищ, міст, сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ, міст є одним із основних суб'єктів управління освітньою діяльністю [1, 74].

У зв'язку з цим, законодавець покладає низку завдань та функцій на органи місцевого самоврядування у сфері освіти.

Аналізуючи положення закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», на наш погляд, варто окремо зауважити, що система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; а також органи самоорганізації населення [3].

Відповідно, залежно від виду суб'єкта системи місцевого самоврядування його повноваження у сфері освіти будуть різноманітними. Тобто, інакше кажучи, вид суб'єкта системи місцевого самоврядування обумовлює низку його завдань у сфері освіти.

Перш ніж проаналізувати конкретні повноваження різних органів місцевого самоврядування у сфері освіти, вважаємо за доцільне звернутись до окремих положень Закону України «Про освіту». Положення ст.14 даного нормативно-правового акту свідчать про те, що законодавець

покладає обов'язок на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо здійснення державної політики в галузі освіти. Відтак, органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади: 1) встановлюють, не нижче визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти мінімальних нормативів, обсяги бюджетного фінансування навчальних закладів, установ, організацій системи освіти, що є комунальною власністю, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання; 2) забезпечують розвиток мережі навчальних закладів та установ, організацій системи освіти, зміцнення їх матеріальної бази, господарське обслуговування; 3) здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей, учнівської і студентської молоді, створюють умови для їх виховання, навчання і роботи, відповідно до нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення; 4) організовують облік дітей дошкільного та шкільного віку, контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у навчальних закладах; 5) вирішують у встановленому порядку питання, пов'язані з опікою і піклуванням про неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків, дітей-сиріт, захист їх прав, надання матеріальної та іншої допомоги; 6) створюють належні умови за місцем проживання для виховання дітей, молоді, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів; 7) забезпечують у сільській місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників; 8) організовують професійне консультування молоді та продуктивну працю учнів; 9) визначають потреби, обсяги і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів для регіону; 10) вирішують у встановленому порядку питання, пов'язані з наданням особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, можливості здобувати загальну середню освіту [4].

З метою реалізації всіх вищезазначених обов'язків у сфері освіти, законодавець надає органам місцевого самоврядування певні повноваження. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» суб'єкт нормотворчості окремо визначає права та обов'язки обласних, сільських, селищних, міських рад у сфері освіти. Так, приміром, у Розділі II Глави 1 вищезазначеного нормативно-правового акту законодавець виокремлює загальну і виключну компетенцію сільських селищних, міських рад.

У даному контексті вважаємо за необхідне окремо підкреслити, що Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» певні повноваження сільських селищних, міських рад у сфері освіти відносить до *виключної компетенції*. Таким чином, певне коло питань, що безпосередньо або опосередковано відноситься до галузі освіти, має вирішуватися виключно на пленарних засіданнях відповідної сільської, селищної, міської ради.

Закріплюючи виключну компетенцію у сфері освіти за міськими, сільськими та селищними радами, законодавець – з одного боку – гарантує провідну роль даних суб'єктів системи місцевого самоврядування як представницьких органів, які покликані представляти відповідні територіальні громади та здійснювати від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування у всіх сферах суспільного життя. З іншого боку, віднесення відповідних питань до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад забезпечує принцип розподілу повноважень у порядку і межах, визначених законодавством (даний принцип закріплений у ч.3 статті 10 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). З даного принципу випливає те, що ніякі органи або посадові особи місцевого самоврядування не мають права приймати рішення з питань, що законодавцем віднесені до виключної компетенції зазначених суб'єктів системи місцевого самоврядування.

Аналіз ст.26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає права та обов'язки виключної компетенції сільських, селищних, міських рад, які виступають центральним, керівним суб'єктом системи місцевого самоврядування, що наділений керівними «первинними» повноваженнями у сфері освіти. Наприклад, п.22 ст.26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» покладає обов'язок на сільські, селищні, міські ради затверджувати програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також інші цільові програми [3]. Відповідно до тексту даних програм, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради здійснюють організацію, удосконалення освітнього процесу у конкретній адміністративній одиниці. Згідно з планом заходів зазначених програм, організовується робота дошкільних навчально-виховних закладів, шкіл, професійних училищ, технікумів, вищих навчальних закладів.

Крім того, п.5 ст.26 свідчить про те, що сільські, селищні, міські ради за пропозицією сільського, селищного, міського голови затверджують структуру виконавчих органів ради [3], які покликані забезпечити виконання програм соціально-культурного розвитку адміністративної одиниці. Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради є одним із суб'єктів системи місцевого самоврядування. При цьому, як окремий суб'єкт місцевого самоврядування виконавчі органи мають низку повноважень у сфері освіти.

Стаття 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] безпосередньо містить перелік власних і делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту. Низка чітко закріплених самоврядних повноважень місцевих органів виконавчої влади у сфері освіти виконується ними самостійно і є невід'ємною частиною їх роботи. Що стосується делегованих повноважень місцевих органів виконавчої влади рад, то це такі повноваження, які надані законом органами виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Реалізація делегованих повноважень пов'язана з виконанням функцій виконавчої влади на місцях, тим самим виконавчі комітети є підконтрольними і підзвітними відповідним органам влади.

Отже, виходячи із визначених законодавцем повноважень сільських, селищних, міських рад, а також місцевих органів виконавчої влади у сфері освіти, маємо підстави відмітити, що компетенція місцевих органів виконавчої влади у даній сфері суспільного життя є більш конкретною, певною мірою деталізує повноваження сільських, селищних, міських рад. І навпаки, повноваження сільських, селищних, міських рад у галузі освіти є «вихідними» для повноважень, прав та обов'язків місцевих органів виконавчої влади. Повноваження сільської, селищної, міської ради у сфері освіти є певною мірою абстрактними, виконують роль вектора, спрямовують роботу місцевих виконавчих органів рад на виконання поставлених перед системою органів самоврядування суб'єктом законотворчості завдань.

Одним із підзаконних нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування, що закріплює повноваження суб'єктів муніципальної влади у сфері освіти, є Рішення Харківської міської ради Харківської області від 31.05.2006 р. № 21/06 «Про затвердження положень виконавчих органів Харківської міської ради 5 скликання» [5]. Згідно з положеннями даного підзаконного нормативно-правового акту, Департамент із гуманітарних питань є виконавчим органом Харківської міської ради. Як окремий вид міського виконавчого органу Департамент із гуманітарних питань створюється Харківською міською радою і діє на підставі рішення 1 сесії Харківської міської ради 5 скликання від 19.04.2006 р. «Про затвердження структури виконавчих органів Харківської міської ради 5 скликання». У своїй діяльності Департамент керується Конституцією і законами України, постановами Верховної Ради України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, актами Президента України, рішеннями міської ради і міськвиконкому, розпорядженнями міського голови, зазначеним Положенням і іншими нормативними актами.

Зауважимо, що діяльність Департаменту із гуманітарних питань забезпечує створення сприятливих умов для функціонування у м. Харкові закладів, установ, організацій і підприємств сфери освіти, культури, в питаннях сім'ї, молоді та дітей, а також забезпечення прав мешканців територіальної громади міста у сфері освіти, культури, в питаннях сім'ї, молоді та дітей. Саме Департамент із гуманітарних питань є виконавчим органом місцевого самоврядування, який покликаний забезпечити ефективне та якісне функціонування навчально-виховних та навчально-освітніх, навчально-наукових закладів у межах міста Харкова.

З метою виконання завдань, покладених законодавцем на місцеві органи виконавчої влади, Харківська міська рада у Рішенні від 31.05.2006 р. № 21/06 «Про затвердження положень виконавчих органів Харківської міської ради 5 скликання» закріплює низку самоврядних і делегованих повноважень даного органу місцевого самоврядування.

Аналіз самоврядних повноважень Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради дає підстави згрупувати (класифікувати) їх у такі групи:

По-перше, *нормотворчі повноваження* Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради. До даної групи самоврядних повноважень органу виконавчої влади місцевого самоврядування, на нашу думку, слід зарахувати: а) підготовку пропозицій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, в питаннях сім'ї, молоді та дітей, програм соціального

захисту Департаменту економіки для підготовки програм соціально-економічного розвитку м. Харкова; б) подання до районних в місті та обласної рад необхідних показників та внесення пропозицій до програм соціально-економічного розвитку відповідно районів м. Харкова та Харківської області у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, а також до планів підприємств, установ та організацій цих сфер, незалежно від форм власності, розташованих на території м. Харкова, з питань, пов'язаних із розвитком міста, задоволенням потреб населення; в) підготовку пропозицій щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, незалежно від форм власності, внесення у разі потреби до відповідних органів виконавчої влади пропозицій з цих питань; г) підготовка пропозицій до проекту міського бюджету у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей; д) розробка проектів нормативно-правових актів, які відносяться до компетенції Департаменту та стосуються гуманітарної сфери; ж) видання наказів з питань компетенції Департаменту, обов'язкових для виконання управліннями освіти, культури та у справах сім'ї та молоді, службою у справах дітей, відділу по роботі з об'єднаннями громадян, а також підвідомчими підприємствами, установами, закладами та організаціями у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які віднесені до комунальної власності територіальної громади міста [5].

Вищезазначені повноваження варто віднести до нормотворчої діяльності у зв'язку з тим, що вони являють собою напрямок діяльності Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради, що здійснюється за встановленою законодавством процедурою з метою підготовки та прийняття підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на організацію та регулювання діяльності підприємств і організацій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей.

Відтак нормотворча діяльність Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради пов'язана як із підготовкою та прийняттям зазначеним органом відповідних підзаконних нормативно-правових актів, так і з прийняттям нормативно-правових актів іншими органами місцевого самоврядування [6, 4].

По-друге, *установчі повноваження*. До числа установчих самоврядних повноважень Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради, на наш погляд, варто віднести: а) підготовку в установленому порядку пропозицій щодо кандидатур для призначення на посаду керівників підприємств, закладів, установ та організацій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які перебувають у комунальній власності територіальної громади міста; б) створення при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності територіальної громади міста фонду обов'язкового навчання за рахунок коштів бюджету м. Харкова, залучених з цією метою на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності, а також коштів населення, інших джерел; контроль за використанням коштів цього фонду за призначенням; в) організацію медичного обслуговування та харчування у навчальних закладах, установах культури, оздоровчих закладах, які віднесені до комунальної власності територіальної громади міста або передані їй; г) сприяння вирішенню питань про надання професійним творчим працівникам на пільгових умовах у користування приміщень під майстерні, студії та лабораторії, необхідних для їх творчої діяльності; д) забезпечення розстановки кадрів у навчальних закладах, установах культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які належать до комунальної власності територіальної громади міста.

Установчі повноваження Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради як місцевого органу виконавчої влади є правами зазначеного органу у сфері освіти, що спрямовані на створення, реорганізацію, удосконалення системи закладів освіти і науки на території відповідної громади.

По-третє, *контрольні повноваження* Департаменту із гуманітарних питань Харківської міської ради. До їх числа необхідно, на наш погляд, віднести: а) заслуховування звітів про роботу керівників підприємств, закладів, установ та організацій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які відносяться до комунальної власності територіальної громади міста; б) проведення перевірок підприємств, закладів, установ та організацій у сфері освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які віднесені до комунальної власності територіальної громади міста, у визначеному Законом порядку; в) розгляд в

установленому порядку листів, заяв, скарг та звернень громадян, ведення прийому громадян з особистих питань і забезпечення виконання їх законних вимог і прохань; г) координація та контроль за роботою управлінь освіти, культури, у справах сім'ї та молоді, служби у справах дітей, відділу по роботі з об'єднаннями громадян, підвідомчих закладів, установ та організацій освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей, які віднесені до комунальної власності територіальної громади міста; д) залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності до участі в розвитку освіти, культури і мистецтва, виховання, питань сім'ї, молоді та дітей на території м. Харкова, координація цієї роботи.

Вищезазначені повноваження були зараховані до групи «контрольних повноважень», у зв'язку з тим, що в результаті їх здійснення Департамент із гуманітарних питань Харківської міської ради перевіряє відповідність (невідповідність) об'єкта контролю тим правомірним (законним) вимогам, які встановлені чинним законодавством.

По-четверте, *інформаційно-консультативні повноваження*, які, на наш погляд, зараховують до себе повноваження щодо надання правової консультативної допомоги мешканцям територіальної громади м. Харкова з питань освіти, культури і мистецтва, виховання, сім'ї, молоді та дітей.

Окрім перелічених самоврядних повноважень Департамент із гуманітарних питань Харківської міської ради має низку делегованих повноважень [5]. Запропонована нами класифікація самоврядних повноважень даного органу місцевого самоврядування, на нашу думку, може бути застосована і до делегованих повноважень Департаменту. Однак, такі повноваження, як: а) забезпечення школярів, які навчаються в державних і комунальних навчальних закладах, безоплатними підручниками, створення умов для самоосвіти; б) вирішення, відповідно до законодавства, питань про повне державне утримання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у школах-інтернатах, дитячих будинках, у тому числі сімейного типу, професійно-технічних навчальних закладах та утримання за рахунок держави осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах, у спеціальних навчальних закладах, про надання громадянам пільг на утримання дітей у школах-інтернатах, інтернатах при школах, а також щодо оплати харчування дітей у школах (групах з подовженим днем); в) вирішення питань про надання дітям, студентам, пенсіонерам та інвалідам права на безкоштовне і пільгове користування об'єктами культури, а також визначення порядку компенсації цим закладам вартості послуг, наданих безкоштовно або на пільгових умовах; г) здійснення матеріально-технічного та фінансового забезпечення служби у справах дітей, яка підпорядкована Департаменту, для виконання нею своїх повноважень, відповідно до Закону України «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», – на наш погляд, складають групу *фінансових повноважень*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Р.В. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти управління освітньою діяльністю / Р.В. Шаповал // Наше право. – 2010. – № 4. – Ч. 2. – С. 74-78.
2. Крайник О. Напрями підвищення якості надання освітніх послуг у регіоні та їх фінансове забезпечення / О. Крайник, О. Коцовська // Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 24 «Ефективність державного управління». – С. 279-284.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 379-429.
4. Про освіту: Закон України, 23 травня 1991 р. № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 34. – Ст. 451
5. Про затвердження положень виконавчих органів Харківської міської ради 5 скликання: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 31.05.2006 № 21/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/364322>
6. Бондаренко Л.О. До питання забезпечення нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України / Л.О. Бондаренко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – №1. – С. 3-10.